

Волонтерство і громадянське суспільство в Росії

Ольга Гордилова,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи
Белгородського державного університету
(Російська Федерація)

У статті здійснюється аналіз волонтерської роботи як результату й однієї з умов становлення громадянського суспільства. Розкривається зміст волонтерської роботи, її структурні та функціональні характеристики, роль в суспільстві.

Сучасний розвиток суспільства відзначається тенденцією до стабільності, усталеності. Одночасно він характеризується зростанням соціальних ініціатив, залученням широких верств населення до процесу соціальних перетворень. Свідченням цього є, зокрема, поширення в усьому світі волонтерського руху, який стає потужним каталізатором розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства.

В Росії волонтерство стало „набирати обертів” на початку 1990-х років. Набутий досвід волонтерської роботи в окремих регіонах дозволяє порушити питання: а чи не є волонтерство „чужорідним явищем” у російській культурі, яке нав'язується „ззовні”, і наскільки люди, які вважають себе громадянами, готові долучитися до цього руху? Відповідь на ці питання передбачає розкриття сутності волонтерства, його джерел, мотивації людей до волонтерської роботи і проблем її організації.

Термін „волонтер” у перекладі з французької означає „особу, що добровільно пішла на військову службу”. В сучасному розумінні волонтер – це, насамперед, свідомий громадянин, який бере активну участь у житті спільноти. У широкому значенні слова волонтерство являє собою добровільну допомогу громаді в охороні довкілля, захисті прав людини, збереженні пам'яток культури. Волонтерство в соціальній роботі – „добровільне прийняття обов'язків з надання безоплатної соціальної допомоги, послуг, патронажу над інвалідами, хворими та особами літнього віку, а також соціальними групами населення, які потрапили у складні життєві умови” [5, с. 214].

Таким чином, волонтерство у всіх його проявах - це добровольча діяльність, заснована на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам, яка не передбачає одержання прибутку, будь-якої оплати чи кар'єрного зростання; це задоволення своїх особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям.

Поява волонтерства обумовлювалася кардинальними змінами в суспільстві ХІХ століття - руйнуванням старої системи соціальних зв'язків і відносин, витісненням застарілих форм культури новими. В ситуації соціальної невизначеності й соціальної аномії катастрофічно збільшувалася чисельність маргінальних, неадаптованих членів суспільства, нездатних до самоорганізації. Добродійність уже не могла вирішити всіх тодішніх соціальних проблем - безробіття, міграції, убогості... Такий стан суспільства, загрожуючи соціальній рівновазі, породжував потребу в раціональній і цілеспрямованій допомозі нужденним. У відповідь на цю потребу суспільство сформувало нові структури - інститут професійної соціальної роботи, що має три організаційні форми: державну, суспільну і змішану.

Громадська організація та самоорганізація допомоги означає таку форму соціальних відносин, за якої сильніша частина членів суспільства без спонукання з боку держави бере на себе відповідальність за підтримку слабшої. При цьому надається не тільки матеріальна й фінансова допомога маргінальним групам, але й створюються умови для їх адаптації та організації їх соціальної участі. Громадська соціальна робота здійснюється, відповідно, у громадських і благодійних організаціях, при цьому добровільна й безкорислива допомога розглядається як етичний обов'язок кожного члена суспільства, кожного громадянина. Крім цього, місцеві спільноти здійснюють прямий контроль за соціальною допомогою і підтримкою. Волонтерську роботу слід віднести до громадського типу соціальної допомоги, а при безпосередній взаємодії з державними структурами - до змішаного.

Прикметними ознаками волонтерської роботи є такі: 1) добра воля; 2) недержання грошової винагороди за свою працю чи послуги; 3) готовність надавати допомогу іншим людям (не родичам), соціальна значимість роботи.

В системі соціальної допомоги волонтерські організації і рухи взаємодіють з іншими суб'єктами соціальної роботи: благодійними організаціями, державними соціальними службами та установами, релігійними організаціями. Громадські світські (державні і недержавні) організації відрізняються від релігійних тим, що соціальна служба церкви опосередкована певною системою вірувань (вірою в Бога, у безсмертя душі). Відтак поведінка членів релігійних організацій відповідає моральним релігійним нормам, а релігійна організація забезпечує гармонізацію духовного світу віруючих, допомогу в усвідомленні проблем (рефлексії) і духовний захист від мирських потрясінь. Волонтерська ж робота має

переважно світський характер. Прикладом її є діяльність Московського будинку милосердя, акції добровольчої допомоги „Весняний тиждень добра”, „Скажи наркотикам „ні!”, „Теплим словом - доброю справою”.

Спільне волонтерства і добродійності полягає в тому, що це види соціальної підтримки, які мають одну моральну основу - любов і співчуття до ближнього. Здійснюючи порівняльний аналіз волонтерства з добродійною діяльністю, з одного боку, і з діяльністю державних соціальних служб, з іншого боку, ці особливості можна виразити в наступних пунктах:

1) волонтерська робота - це не матеріальна, не майнова допомога, а трудова діяльність, витрата фізичних, інтелектуальних, психічних зусиль у вільний час на благо ближнього;

2) волонтерська робота має світський характер, вона може мати прагматичні, раціональні мотиви, наприклад, з метою майбутнього працевлаштування (для молоді), пошуку кола спілкування, виконання громадянського обов'язку;

3) вона може здійснюватися не тільки в благодійних організаціях і установах, але й у державних, а також за проектами і програмами громадських організацій.

Як і добродійна діяльність, волонтерська робота має ряд переваг перед державними формами соціальної роботи:

1) праця без твердого регламенту, бюрократизації і черствості;

2) перевага морального начала, морального вибору на користь духовних цінностей і соціального здоров'я;

3) не потрібно фінансових витрат, багатства, оскільки головний ресурс волонтерської роботи - духовне багатство і вільний час.

Волонтерство ґрунтується на принципах альтруїзму, безкорисливості, шляхетності, гласності, гуманізму, добровільності, законності, милосердя, чуйності, самовідданості, співчуття, людяності.

Волонтерська робота виконує функцію збереження та відтворення духовно-моральних і соціокультурних цінностей. В основі взаємодії волонтера з підопічним лежить ставлення „людини, що допомагає” до „людини нужденної”, а мета волонтерської роботи - допомогти людині бути людиною, поділити з нею відповідальність за її долю. Волонтер добровільно і безкорисливо присвячує частину свого життя служінню іншій людині, прагнучи до подолання ситуації, що викликає біль і страждання іншого.

У процесі волонтерської роботи розкривається внутрішній суб'єктивний світ людини, її індивідуальність, проявляються духовні і моральні якості індивіда. Крім цього, волонтерська робота виконує функцію соціального виховання - укорінення в суспільстві, в молодіжному середовищі фундаментальних цінностей, таких, як добро, милосердя, співчуття, громадянськість, свобода вибору, справедливість, солідарність, чуйність, взаємодопомога. Волонтерська робота в молодіжній організації чи групі виробляє і закріплює цінності просоціальної, соціально-активної

субкультури з позитивною спрямованістю діяльності.

Окремо слід відзначити зв'язок організованого волонтерства з державою. Держава зацікавлена в активізації громадянського суспільства: вона реалізує право громадян на об'єднання, контролює їх діяльність, аби вона не набула протиправного характеру, надає підтримку громадським об'єднанням, у тому числі й волонтерським організаціям. У свою чергу, волонтерські організації будують відносини з державою на правовій основі: вони компенсують види послуг і допомоги, не передбачені державними стандартами, задовольняють соціальні потреби громадян. Тим самим неурядові громадські організації й органи місцевого самоврядування сприяють наданню допомоги населенню, заощаджуючи кошти й не залучаючи бюрократичний апарат. Шляхом об'єднання в асоціації громадяни вступають в особливі відносини з державою: беруть „рівну участь у всіх вигодах громадського життя” задля „спільної користі” (Аристотель). Взаємодія держструктур з громадськими формуваннями в соціальній сфері сприяє, у свою чергу, активізації діяльності органів влади й управління з виконання соціальних програм розвитку регіону, міста, створенню клімату довіри і злагоди. Аналіз волонтерства в системі соціальних зв'язків і відносин дозволяє розглядати його як організовану форму соціальної активності, як фактор становлення громадянського суспільства.

Перша волонтерська організація (Молодіжний рух за мир) була створена добровольцями в Європі після Першої світової війни з метою культурного і соціального відродження Європи. Нині волонтерство як форма добровільної участі в житті людської спільноти визнане в усьому світі. Волонтери, відповідно до Загальної декларації волонтерів, ухваленої на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів у Парижі 1990 року, „сприяють реалізації основних людських потреб на шляху розбудови справедливого і мирного суспільства”, „ставлять за мету перетворити волонтерство на елемент особистого розквіту, надбання нових знань і навичок, удосконалювання здібностей, стимулюючи для цього ініціативу і творчість людей, даючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем” [1].

Великі міжнародні волонтерські організації (Армія порятунку, Корпус миру, Громада Червоного Хреста) мають філії в багатьох країнах, реалізують проекти молодіжних обмінних програм, організують соціальні акції. В економічно розвинених країнах створені й активно працюють системи підтримки волонтерства за фінансової підтримки держави і бізнесу. Наприклад, у Японії створено мережу з 3300 добровольчих центрів, які діють практично в кожній місцевій громаді. В США діє мережа з 500 добровольчих центрів у національному масштабі, у Великій Британії – 350. Нині організації з 50 країн світу, об'єднані координаційною радою при ЮНЕСКО, щороку влаштовують понад 500 інтернаціональних молодіжних таборів. Основними напрямками їх роботи

є відновлення пам'яток архітектури, переустаткування приміщень для соціальних потреб, екологічні проекти, співробітництво з дитячими таборами, опікування „важкими” підлітками, допомога в притулках, будинках інвалідів і літніх людей. Міжнародна волонтерська робота стала способом досягнення міжкультурного розуміння й терпимості. Недарма девізом Всесвітньої громадської служби, заснованої швейцарським інженером П. Серезолі 1920 року, є: „Справи і жодних слів”.

Таким чином, аналіз еволюції волонтерства свідчить, що воно пройшло шлях від стихійного розвитку до організованого явища, що має на меті зниження соціальної напруги в суспільстві. Управління волонтерством стає в ХХІ столітті професійною діяльністю й, у цілому, громадський рух еволюціонує у бік професійного підходу до вирішення соціальних проблем, надання соціальних послуг. Очолюють громадські організації, як правило, добре освічені й соціально активні лідери.

Перехід від тоталітарного режиму до демократичного устрою суспільства в Росії вперше уможливило встановлення правових відносин суспільства з державою, становлення громадянського суспільства, створення громадських організацій, у тому числі й волонтерських. Громадянське суспільство – це ціле, що самоорганізовується, де кожний громадянин має високий соціальний, економічний, політичний і культурний статус, який створюють разом з державою розвинені правові відносини. Це людська спільнота, що „за рівнем історичної розвиненості й соціокультурної зрілості сумісна з правовою державністю й, зі свого боку, бере участь у життєдіяльності останньої” [4, с. 96]. Слід відзначити зростання інтересу і готовності населення до участі в наданні добровільної соціальної допомоги, формування певної мотивації до волонтерської роботи, поява цільових груп прилучення до волонтерства, зростаючу роль комерційних фірм у діяльності, яка називається „соціальною відповідальністю бізнесу”.

Однак доводиться констатувати, що в Росії волонтерська робота не приживається: близько 2,5 мільйона осіб беруть участь у діяльності некомерційних організацій як консультанти, добровольці і співробітники, а це лише близько 2 % населення. За даними опитування 1999 року, понад 40 % населення Росії хотіли би брати участь у безоплатній громадській діяльності (для порівняння: за даними експертів, понад 75 % дорослих американців належать до волонтерських груп). Причини цього вбачаються, по-перше, у несформованості правової держави, по-друге, у раціоналістичній основі волонтерської роботи, по-третє, у соціокультурних особливостях соціальної допомоги в Росії.

У дореволюційній Росії люди мали дуже обмежені політичні права і свободи, але й при соціалізмі політичні та соціальні права не підкріплювалися матеріальними і політичними ресурсами. Своєрідність ставлення індивіда до влади в Росії полягає в тому, що їх взаємини, взаємини суспільства і держави традиційно регулювалися не юридично

(конституціонально), а етично. Владу в Росії народ і дотепер не сприймає як втілення раціонально організованого державного життя. У перехідний період у країні виникло багато громадських організацій, але вони залежать від державних структур; структурування „низів” відстає від структурування „верхів”. Отже якщо немає директиви і вказівок „згори”, то й у волонтери ніхто „не піде”. Секрет успішного поширення волонтерства в ряді регіонів Російської Федерації – це міжнародна підтримка, де такої підтримки немає – там немає і волонтерства.

Однією з базових функцій соціальної держави є формування громадянського суспільства, тобто створення в суспільстві великої кількості як державних, так і недержавних (громадських) суб'єктів [7; 9]. Однак для того, щоби держава могла виконувати свої базові функції зі створення і зміцнення громадянського суспільства, у неї самої не має бути корпоративних інтересів – тільки інтереси суспільства і громадян. Для початку необхідно, щоби право стало загальним мірилом свободи для кожного громадянина, у тому числі (і в першу чергу) для державних службовців, аби контроль за владою з боку суспільства, громадських об'єднань набув постійного і тотального характеру. Тільки становлення правової держави приведе нас до громадянського суспільства, раціональної основи взаємин суспільства і держави.

Джерела волонтерства в Росії сягають часів сестринського милосердя, тимурівського руху (добровільної допомоги піонерів літнім людям – учасникам громадянської війни), комсомольців-добровольців, що освоювали цілині землі в Казахстані в 1960-і роки. Основою добровільної соціальної допомоги спочатку була релігійна діяльність, потім, в СРСР, громадська допомога контролювалася державою. Проте у періоди особливих негараздів соціальна допомога на рівні індивідів і малих груп посилювалася. Це свідчить, що основа громадської соціальної допомоги в Росії ніколи не була раціональною, а, скоріше, ірраціональною – не „завдяки”, а „незважаючи на...”.

У волонтерстві західного суспільства альтруїзм виражається й розвивається за логікою ідей індивідуалізму; почуття, думки і бажання окремої людини там вважаються вищою самоцінністю. Мотивація до волонтерства ґрунтується на усвідомленні принципів солідарності і персональної відповідальності за підвищення рівня життя, на взаємозумовленості індивідуальних і громадських потреб.

У вітчизняній моделі допомоги лежать ідеї соборності, під якою мається на увазі „колективна життєтворчість і згода, одностайна участь віруючих у житті світу і церкви”. Альтруїзм тут зводиться до обцинного колективізму, до етичної, моральної ідеї народності як ідеї істинності і справедливості. Звідси – найбільшого розвитку в Росії набули громадські, обцинні форми допомоги, причому не тільки в дореволюційний час, але й у радянський період. Обцинні (колективні) форми допомоги, закріплені в старих звичаях і традиціях, продовжували зберігатися й збереглися

дотепер („кормление”, „помочи”). І хоча вони одержали правову підставу, наприклад, договір пожиттєвого утримання старих, усиновлення, але часом набирають потворних, нелюдських форм.

Причини, що спонукують до волонтерства західну людину, уявляються більш раціоналістичними: надбання досвіду і знання у сфері майбутньої трудової діяльності, оцінка відповідності роботи своїм інтересам і схильностям, моральне задоволення, почуття самоповаги й упевненості в собі, розширення кола спілкування та корисних знайомств.

Поширення волонтерства в сучасному російському суспільстві несе на собі відбиток культурно-історичних особливостей країни. Російська модель допомоги мала на меті не особистий порятунок чи зцілення, а „релігійно-міфічний пункт, на якому мало ґрунтуватися все людське життя та й вся космічна світобудова” [8, с. 490]. У допомозі російській людині вбачається, таким чином, не індивідуальний шлях порятунку, а порятунок і перетворення людства й усього світу. Допомога „усім миром”, догляд за хворими сестер милосердя, добродійність є суспільними інституціональними формами добровільної безкорисливої допомоги, які відповідають менталітету росіян. У мотивах російських волонтерів домінує моральність, любов, милосердя, доброта. Мабуть, не випадково в законопроекті „Про філантропію, меценатство і волонтерство” волонтерство розглядається як напрям добродійної діяльності.

Є дві основні категорії людей, які йдуть у волонтери. Це, насамперед, літні, матеріально забезпечені люди (найчастіше пенсіонери), які звикли до праці і бажають продовжити своє активне життя, використовуючи набуті знання і практичний досвід. Робота є сенсом їх життя. Інша категорія людей використовує волонтерську роботу як стартовий майданчик для початку чи продовження трудової кар'єри.

Цільовими групами залучення до волонтерської роботи росіян є покоління середнього віку (переважно передпенсійного), молоді і підлітків. Передпенсійний вік характеризується в більшості випадків вивільненням від сімейних турбот, оскільки діти виростили і створили власні сім'ї, а також втратою робочого місця чи вільним часом, який не знають, чим заповнити. Потреба в самореалізації, життєвий досвід дозволяють не тільки брати участь в активній волонтерській діяльності, але й управляти цією діяльністю. Найвищою соціальною активністю відзначаються, як правило, жінки.

Молоді як цільовій групі волонтерства і лідируючій групі російського суспільства теж властива потреба в самореалізації; її відзначає відкритість новому, схильність до нетрадиційних, інноваційних рішень, раціональний підхід до дійсності.

Разом з тим, соціологи відзначають тривожні тенденції в соціальному розвитку молоді: відчуження молодих людей від держави і суспільства, що проявляється у зростанні недовіри до основних державних і громадських інститутів та атомізації свідомості, яка виражається в усе більшій

„замкнутості” молодих людей, у зниженні значимості колективістських цінностей [6]. І тут виникає необхідність цілеспрямованого створення умов, які мають сприяти формуванню у молоді бажання брати участь у вирішенні проблем суспільства, а також запобіганню їх соціальному аутсайдерству. Волонтерська робота в молодіжному середовищі виконує функцію соціального виховання – укорінення в ньому фундаментальних цінностей – добра, милосердя, співчуття, громадянськості, свободи вибору, справедливості, солідарності, взаємодопомоги. У межах молодіжної організації чи групи волонтерська робота виробляє й закріплює цінності просоціальної молодіжної субкультури.

Зростає роль комерційних фірм у діяльності, яку часто називають „суспільною відповідальністю бізнесу”, „корпоративною відповідальністю”, „громадянськістю бізнесу”. При залученні населення до такої суспільно корисної діяльності народжується новий дух суспільства, потужна громадянська ініціатива, значно знижується криміногенність середовища.

У становленні громадянського суспільства і поширенні волонтерства в Росії вирішальну роль мають відігравати органи місцевого самоврядування. Його часто називають третьою ланкою – після федерального Центра і суб'єкта Федерації. Відповідно до закону про основні принципи організації місцевого самоврядування 1995 року, основне їх призначення полягає у створенні умов і можливостей для самоорганізації населення. Згідно з Конституцією РФ, органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, відтак організація і діяльність муніципальних органів забезпечується певною автономністю і самостійністю у соціальній сфері. З іншого боку, діяльність органів місцевого самоврядування має безпосередньо соціальний характер (на відміну від державних органів, які також діють на місцевому рівні), вона максимально наближена до умов життя і потреб населення. Такий характер діяльності органів місцевого самоврядування визначає їх роль в активізації внутрішнього потенціалу місцевого населення, у підвищенні мотивації в управлінні розвитком громади, а також у створенні самодіяльних організацій і об'єднань громадян для вирішення соціальних проблем.

Громадські організації і об'єднання є невід'ємною частиною міської спільноти, і взаємодія з ними усе більше переходить від консультативної до практичної допомоги. Для залучення громадських об'єднань, некомерційних організацій до вирішення соціальних проблем міста, а також підтримки їх діяльності проводяться конкурси на одержання муніципального соціального гранта. У них беруть участь організації і фізичні особи, що подали на розгляд соціальні проекти, спрямовані на вирішення проблем дозвілля і культурного життя громади, одержання комплексної медичної і соціальної підтримки, розвиток громадянського і патріотичного виховання молодого покоління, що є основним завданням адміністрації міста. Муніципальний соціальний грант – це цільове

фінансування, яке надається адміністрацією міста на конкурсній основі. Органи місцевого самоврядування і громадські організації взаємодіють на основі угод про спільну діяльність, укладених за результатами конкурсу. Для вирішення соціальних проблем місцевої спільноти об'єднується кілька складових: ресурси громадських організацій, робота добровольців, кошти гранта, і це забезпечує набагато кращий результат, ніж можна було б одержати при звичайному механізмі розподілу бюджетних коштів.

Спільна діяльність органів місцевого самоврядування і волонтерських організацій спрямована, по-перше, на розширення ринку соціальних послуг, по-друге, на забезпечення додаткової зайнятості. „У першому випадку створюється можливість надання нестандартних, не передбачених державними нормативами послуг, по-друге, створення робочих місць для людей з обмеженими можливостями, молоді з числа членів організації і волонтерів з числа незайнятих малозабезпечених громадян, а також організація тимчасової зайнятості учнів і студентів у вільний від навчання час і під час літніх канікул” [2, с. 5).

Отже соціальне партнерство влади і громадськості є дійовим інструментом вирішення соціальних проблем і досягнення соціально-політичних результатів, формування в суспільстві психології самостійного життєзабезпечення.

Прикладом організації волонтерської роботи може бути популярна у Німеччині система центрів добровольців, покликання яких полягає у поєднанні організацій і волонтерів, гармонізації відносин між ними. Організаційна робота включає здійснення інформаційних і дискусійних заходів, в ході яких роз'яснюється важливість добровільної праці, надсилання в некомерційні організації листів з відповідним запитувальником, укладання картотеки потреб у волонтерській роботі. У картотеці узагальнюються дані про організації, інформація про організацію та умови праці добровольців.

Одним з мотивів добровольців є пошук нових можливостей для подальшого працевлаштування, переорієнтація на ринку праці. Мотиви, якими керуються волонтери, що приходять до центру: визнання, віднайдення впевненості у власній значимості і корисності, радість від спільної праці та добрих справ, нові знання і досвід. Важливим моментом в організації волонтерської роботи є підтримка волонтерів, які особливо відзначилися: подяка і визнання з боку керівництва міста, висвітлення їх роботи у ЗМІ, щорічне святкування Дня волонтера.

Для повноцінного розвитку волонтерства необхідні наступні умови: визнання їх праці (і у сфері виробництва, і в родині) як суспільно необхідної, соціально-значимої й важливої форми діяльності; визнання волонтерської праці як стажу при прийманні на роботу; оцінка про добровільну роботу в шкільних атестатах та інших свідоцтвах про закінчення будь-яких курсів; визнання багаторічного волонтерства як стажу при призначенні пенсії; поліпшення страхування волонтерів з боку організацій, у яких

вони працюють; безумовне відшкодування всіх витрат добровольців у процесі виконання їх обов'язків; поліпшення навчання й консультування волонтерів; цільова освіта для волонтерів, що виконують кваліфіковану роботу; запобігання використанню праці волонтерів винятково як економії коштів; привабливість волонтерства для безробітних.

Розвиток волонтерської роботи в сучасній Росії – це інноваційна сфера соціальної діяльності, багато в чому пов'язана з трансформацією російського соціуму й комплексом соціальних проблем, що загрожують соціальній стабільності суспільства. Однак становлення громадянського суспільства в Росії може тривати ще кілька десятиліть років, оскільки зміна стереотипів суспільної свідомості потребує зміни ставлення людини до самої себе, до інших, до світу в цілому. На сьогодні способи вирішення проблем, навіть рівень потреб і зміст інтересів задаються „згори”, а не формуються „знизу”. У цьому полягає специфіка формування громадянського суспільства в країні, для якого мають бути „створені умови” і до якого росіянин мають „дозріти”.

Таким чином, громадянське суспільство створює умови, сприятливі для розвитку волонтерського руху, активної участі населення у вирішенні соціальних проблем, однак і волонтерство, будучи складовою громадянського суспільства, шляхом залучення широких верств населення до добровільної праці на загальне благо сприяє формуванню громадянської позиції особистості, реалізації її соціальної активності.

Література:

1. Всеобщая Декларация волонтеров // Вестник благотворительности. № 5 (21), 1995 г.
2. Волонтерское движение в Харькове / С. О. Горбунова-Рубан, О. В. Кулинич, Т. А. Коханий, О. В. Парщик. – Харьков: Фактор, 2004. – 160 с.
3. **Гордилова О. А.** Волонтерская работа по профилактике ВИЧ/СПИДа в молодежной среде: учебно-методическое пособие для студентов высших учебных заведений. - Белгород: ПОЛИТЕРРА, 2006. – 115 с.
4. **Мамут Л. С.** Гражданское общество и государство: проблема соотношения / Л. С. Мамут // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 94 - 103.
5. **Павленок П. Д.** Теория, история и методика социальной работы: Учебное пособие / П. Д. Павленок. – 2-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация „Дашков и К”, 2004. – 428 с.
6. **Петров А. В.** Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений // Социс. 2008. № 3.
7. **Роик В.** Социальное государство, социальное страхование, гражданское общество в России: взгляд в XXI век // Человек и труд. 1996. № 11.
8. **Франк С. Л.** Духовные основы общества. - М., 1992.